

Havel als spiegel voor de liberale uitdaging

Van negatieve vrijheid naar een positief samenlevingsideaal

Door Jozef Waanders

De crisis van het liberalisme

Deze december is het tien jaar geleden dat de Tsjechische schrijver, dissident en president Václav Havel (1936-2011) overleed. Zijn leven en denken kunnen dienen als een spiegel voor de hedendaagse crisis van het liberalisme.

Het 'afscheid van het (neo)liberalisme' is in deze coronatijd een veelgehoorde kreet. Tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van september vorig jaar en ook in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen stond het thema centraal. Dat de coronacrisis het einde in zou luiden van de liberale dominantie in de Nederlandse politiek lijkt de gedeelde hoop van de politieke rivalen van Rutte. Of het zo'n vaart zal lopen, is de vraag. Zo kwamen twee zichzelf liberaal noemende partijen nog als winnaars van de verkiezingen uit de bus. Toch doet de stelling dat het (neo)liberalisme in crisis verkeert al sinds de opmars van de 'populistische' partijen geen wenkbrauwen meer fronsen. De gevestigde (liberale) partijen slagen er maar niet in om op dat populistische momentum een overtuigend antwoord te formuleren.

Negatief vrijheidsbegrip

Wie wil begrijpen waar de crisis van het liberalisme vandaan komt, doet er goed aan om iets meer uit te zoomen in de tijd en zo een beeld te krijgen van welke historische gedaanteverwisseling het liberalisme in de afgelopen decennia heeft ondergaan. De liberale zegetocht in het naoorlogse Westen is grotendeels een emancipatiegeschiedenis *tegenover* onderdrukkende en vrijheidsvijandige ideologieën als het communisme en het fascisme. De verlangde (individuele) vrijheden moesten immers worden bevochten op totalitaire systemen, zoals ze in de negentiende eeuw bevochten moesten worden op (de resten van) het absolutisme. Maar sinds de val van de muur in 1989 belichaamt de 'liberale democratie' de status quo van het bestaande westerse politieke systeem, inclusief haar tekortkomingen. Naar liberale waarden werd niet langer gestreefd tegenover een 'illiberale' macht. In plaats daarvan ging het liberalisme de bandbreedte van het politieke debat belichamen waarbuiten men eigenlijk niet kon treden.

Met het liberalisme aan de macht bleek het veel lastiger te zeggen waar het vóór was dan waar het tégen was. Het succesverhaal van de stroming in dissidente vorm was vooral gebaseerd op een *negatief* vrijheidsbegrip: op de articulatie van wat het níet wilde. Zodra het liberalisme van het

Met het liberalisme aan de macht bleek het veel lastiger te zeggen waar het vóór was dan waar het tégen was

Dit politieke onvermogen heeft sindsdien steeds meer geleid tot de depolitiseren van wat eigenlijk politieke vraagstukken zijn

dissidentisme naar de macht was opgerukt, werd duidelijk hoe lastig het voor het liberale denken was om ook een *positief* vrijheidsideaal te formuleren: een articulatie van wat wél gewild werd als zinvolle oriëntatie met verbindende kracht. Dit politieke onvermogen heeft sindsdien steeds meer geleid tot de depolitiseren van wat eigenlijk politieke vraagstukken zijn: tot technocratisering, bureaucratisering en uitbesteding van politieke vragen aan experts en 'efficiëntere' markten. Het resultaat is een onmachtige overheid die niet langer in staat lijkt de grote vragen van onze tijd te beantwoorden, omdat die buiten de politieke orde zijn geplaatst.

Havel: van dissident naar president

Het leven van de Tsjechische dissident en latere president Václav Havel (1936-2011) kan zo ongeveer als de belichaming van deze ambigue liberale geschiedenis worden gezien. Havel werd groot als dissident tegenover de vernedering van een afgedwongen bestaanswijze. In zijn denken ontwikkelde de vrijheidsnotie zich als negatieve vrijheid tegenover het communisme als ongewenste, onderdrukkende ideologische macht. Het open en onbepaalde karakter van de vrijheid – waarvan de verwerkelijking veelvormig en ambigu is – moest volgens Havel altijd worden gerespecteerd en zo nodig beschermd tegenover een ideologie die meende over de juiste invulling van vrijheid te kunnen beschikken en die op te kunnen leggen. 'Ideologie', schreef Havel in zijn beroemde essay *De macht van de machtelozen* (1978), 'is een misleidende manier om met de wereld om te gaan. Zij biedt mensen de illusie van een identiteit, van waardigheid en moraal, en maakt het tegelijkertijd makkelijker voor hen daarvan afstand te doen'.

Havel wilde de multidimensionaliteit van het leven verdedigen tegenover de eendimensionaliteit van de ideologie en de macht. In de vele brieven die hij vanuit zijn gevangenschap aan zijn vrouw Olga Havlová schreef, wijst Havel tegenover de 'moderne en ontmenselijkte macht' consequent op de mogelijkheid van het dissidentisme en de persoonlijke verantwoordelijkheid als 'mes waarmee je je unieke silhouet in het panorama van het zijn uitsnijdt'. Vrijheid en verantwoordelijkheid dienen we volgens hem zelf te beheren, in plaats van ze uit handen te geven aan een ideologie, staat of systeem. Havel streefde daarom in zekere zin een 'voor-politiek' dissidentisme na dat op een moreel in plaats van politiek-ideologisch fundament rust, en waarin de veelvormigheid van het leven fungeert als tegengif tegen de eendimensionaliteit van de ideologie en de macht.

Maar als Havel, die tussen 1970 en 1989 in totaal vijf jaar van zijn leven in gevangenschap doorbrengt, na de Fluwelen Revolutie (1989) vanuit het dissidentisme aan de macht komt, draait alles om. Niet langer is voor hem de leidende vraag wat hij *niet* wil (negatieve vrijheid), maar wat hij wel wil (positieve vrijheid). Op 26 juli 1990 hield Havel, dan inmiddels president, een lezing op de Salzburger Festspiele met de titel *Angst voor de vrijheid*. Daarin vertelde hij dat hij depressief en bijna wanhopig was toen hij na zijn presidentsverkiezing voor het eerst naar zijn werk ging.

© Karel Cudlín / Knihovna Václava Havla

Nu hij vrij en aan de macht was, doemde opeens de vraag op: wat willen we eigenlijk met die vrijheid? De vrijheid was door de mensen in zijn land, net als in andere Midden- en Oost-Europese landen, zwaar bevochten, stelde Havel: 'Maar toen ze die vrijheid werkelijk kregen, waren zij daar enigszins door overrompeld: ze waren die vrijheid al dermate ontwend dat ze opeens niet meer weten hoe ze daar mee om moeten gaan; ze zijn er bang voor; ze weten niet hoe ze die in moeten vullen; alsof dat Sisyfusgevecht voor de vrijheid opeens een lege plek heeft achtergelaten; het is alsof het leven opeens elke zin heeft verloren'.

Veel lastiger dan de articulatie van wat niet gewild werd – communisme, onderdrukking, dictatuur – bleek het om een positieve en verbindende oriëntatie vanuit de vrijheid te formuleren. Maar, stelde Havel: '[d]e angst voor de vrijheid kan ons juist eindelijk leren om onze vrijheid werkelijk kwalitatief in te vullen'.

Is het liberale denken daartoe in staat? Of is het onvermogen om tot een kwalitatieve invulling van de vrijheid te komen een intrinsiek, onoplosbaar tekort? Critici en tegenstanders van het liberalisme denken veelal het laatste. De Britse politieke filosoof John Gray, bijvoorbeeld, schreef ruim twee jaar geleden in *Liberalism: The other God that failed* dat de opkomst van het populisme vooral het gevolg was van de 'onbepaaldheid' die het liberalisme tegenwoordig zou kenmerken. Toekomstvisie noemde hij de *deus absconditus* van een liberalisme waarvoor 'geen weg vooruit' meer zou bestaan. Aleksandr Doegin, de Russische ultra-reactionaire en antiliberaal propagandist, meent zelfs dat het liberalisme alleen kan leven van negativiteit.

Václav Havel en zijn vrouw Olga Havlová in Praag na de eerste vrije verkiezingen in Tsjecho-Slowakije in 1990.

Nu hij vrij en aan de macht was, doemde opeens de vraag op: wat willen we eigenlijk met die vrijheid?

De vraag naar een positieve oriëntatie vanuit de vrijheid is, dertig jaar na de worsteling van Havel, nog altijd de liberale gewetensvraag bij uitstek

Op zoek naar een kwalitatieve invulling van de vrijheid

De vraag naar een positieve oriëntatie vanuit de vrijheid is, dertig jaar na de worsteling van Havel, nog altijd de liberale gewetensvraag bij uitstek – misschien wel meer dan ooit. Slaagt het erin om over de eigen schaduw heen te springen en positieve samenlevingsidealen te formuleren? Is het in staat om politiek te denken tegenover de technocratische verleiding? Nodig is dat het liberalisme voorbij louter individuele vrijheidsrechten durft te zoeken naar gemeenschappelijkheid en een bezielend verband. Dat liberaal gezinde politici voorbij de vrijheids- en welvaartsmaximalisering de groeiende ongelijkheid en klimaatverandering als serieuze problemen durven aan te pakken. Dat ze bij machte zijn om voorbij de schijnbare onafwendbaarheid van de voortrazende globalisering ook de vervreemding te thematiseren die daarvan voor veel mensen het gevolg is. De vraag is, met andere woorden, of het liberalisme het aandurft om de *grenzen* van het liberale denken – en misschien zelfs de grenzen van de vrijheid überhaupt – te verkennen.

De ‘antipolitieke’ politicus Havel, die ‘de vrijwillig opgenomen verantwoordelijkheid voor de publieke zaak’ altijd als een belangrijke invulling van zijn burgerschap had opgevat, zette zich als president uiteindelijk aan de uitwerking van een politiek programma dat de grote problemen waarmee zijn land na ruim veertig jaar communisme te kampen had, moest helpen te bestrijden. Hij begreep, in de geest van de Britse liberale theoreticus Isaiah Berlin, dat de vrijheid van een mens of een volk om zo te leven als zij willen, moet worden afgewogen tegen de aanspraak van andere waarden en idealen – zoals gelijkheid, rechtvaardigheid, gezondheid of veiligheid – om niet betekenisloos te worden. Zo probeerde Havel, die gedurende zijn presidentschap (1989-2002) evenwel nooit de status die hij als dissident verworven had politiek kon waarmaken, voorbij de ‘negatieve reflex’ van het dissidente liberalisme tot een kwalitatieve invulling van de vrijheid te komen.

Wil het liberalisme tegenwoordig relevant blijven, dan moet het eveneens voorbij die ‘negatieve reflex’ tot een politiek programma komen dat de grote uitdagingen van onze tijd – zoals groeiende sociale en economische ongelijkheid, klimaatverandering of vervreemding door globalisering en individualisering – helpt op te pakken, en daarbij zowel de overheid als de gemeenschap ziet als een potentieel betekenisvolle bondgenoot. Want de vraag naar de vrijheid kan uiteindelijk slechts duurzaam betekenisvol zijn, als ze gesteld wordt in samenhang met de veel complexere vraag naar de kwalitatieve invulling ervan. Als de liberaal gezinde politici van vandaag die laatste vraag niet aandurven, lopen ze het risico te ontwaken in een wereld waarin over die invulling door anderen is beslist. ●

Jozef Waanders is hoofdredacteur van *Filosofie-Tijdschrift*. Daarnaast is hij als adviseur verbonden aan een ministerie.

Boekrecensie Over de fragiele fundamenten van de liberale democratie

Door Martijn Visser

Donald Loose
**DEMOCRATIE
op wankel bodem**
Over de politiek en het politieke

‘Langverwachte diagnose van een belangrijke politiek denker’
Bastiaan Rijpkema
**WAT IS
ECHTE
DEMOCRATIE?**
JAN-WERNER MÜLLER
NOVADAM

De afgelopen jaren verscheen een stortvloed aan titels die waarschuwen voor de aftakeling van de liberale democratie. *Democratie op wankel bodem* van Donald Loose en *Wat is echte democratie?* van Jan-Werner Müller hebben een andere insteek; beide auteurs proberen te laten zien wat er eigenlijk op het spel staat. Müller slaagt daar beter in dan Loose.